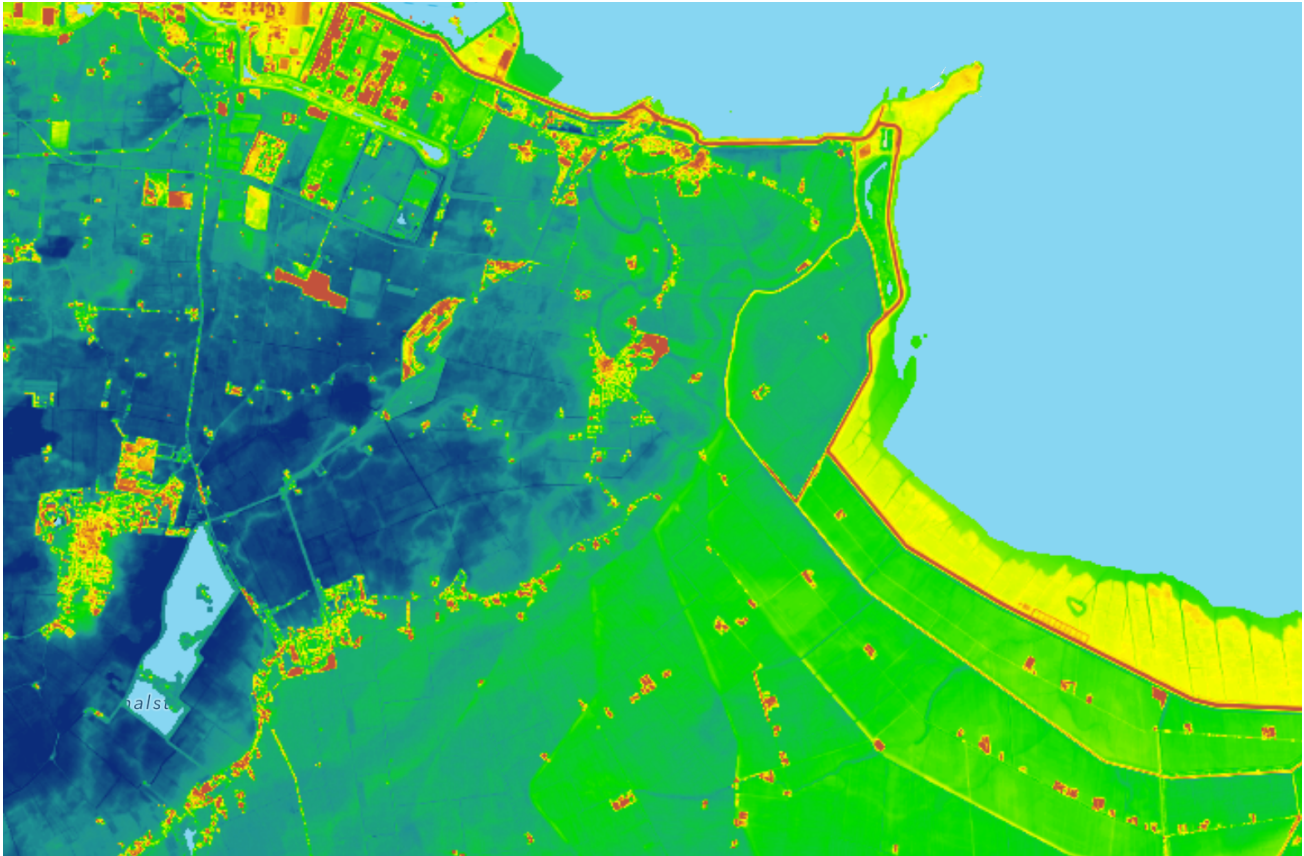

Infobestand etappe 7 Kloosterpad Groningen Nieuwolda Termunterzijl.

Op de hoogtekaart is de aanslibbing van de Dollard, na de overstroming, en de inpolderingen goed te zien. Het ingepolderde land ligt door aanslibbing steeds hoger bij de kust. Blauw is laag en rood is hoog.

Nieuwolda.

Nieuwolda is ontstaan in de zestiende eeuw op de voormalige oeverwallen van de Munter Ae. Vermoedelijk is deze streek nooit geheel verlaten geweest. De verhoogde erven van de boerderijen bij het klooster Menterwolde boden vermoedelijk voldoende beschutting tegen stormvloeden. Omstreeks 1542 werd een nieuwe kadedijk aangelegd ter beteugeling van de Dollardvloeden. Deze dijk volgde het tracé van de oeverwallen langs de Munter Ae tussen Woldendorp en 't Waar. Het dorp is aan die dijk ontstaan; de oudste boerderijen staan zijdelings tegen de dijk. Omstreeks 1573, enkele jaren na de Allerheiligenvloed werd deze waterkering uitgebreid tot een zeedijk. Johan Rengers van ten Post noemt dorp het rond 1582 een *vledder* (moeras) *in de uterdycken achter Wagenborgen in den Dullert gelegen*, dat na de Allerheiligenvloed van 1570 door de Oldambtsters succesvol herbedijkt is. Door oorlogshandelingen raakte deze dijk omstreeks 1589 in ongerede. Op de plek van de belangrijkste sluizen bij Nijeziyl (vermoedelijk bij het huidige dorp) en Zwaagsterzijl werden na 1580 schansen gebouwd, die met Spaansgezinde troepen werden voorzien. Deze Nijeziyl is mogelijk identiek aan de *Waghenborgerzijl*, genoemd in 1580. Na de Reductie van 1594 werden de dijken weer hersteld. In 1626, 1666 en 1701 volgden nieuwe inpolderingen.

De oorspronkelijke naam van het dorp was Midwolderhamrik, ofwel de hamrik (de gemeenschappelijke gronden in het buitengebied) van Midwolda. Vandaar de naam *'t Hammerk*, waaronder het dorp bij de lokale bevolking nog steeds bekendstaat. In de loop der eeuwen werd steeds meer land op de Dollard teruggewonnen. Op dat nieuwe land was het goed boeren. Nieuwolda staat daarom in Groningen ook wel bekend als *'t golden hamrik*. De rijkdom van de vroegere boeren is terug te vinden in de fraaie gebouwen. Het

dorp wordt door het Termunterzijldiep doorsneden. In Nieuwolda bevindt zich het museumgemaal *De Hoogte* dat door een historische Bronsmotor wordt aangedreven.

Kerk van Nieuwolda.

De kerk van Nieuwolda is een hervormde kerk in het dorp Nieuwolda en behoort sinds 2004 tot de Protestantse Kerk in Nederland. Het kerkgebouw is eenbeukig met driezijdige sluiting, daterend uit 1718. De toren met een gebogen ingesnoerde torenspits werd in 1765 toegevoegd. Op de torenspits staat geen weerhaan, maar een zeemeermin, als verwijzing naar het land dat in de loop der eeuwen op de zee (de Dollard) is teruggewonnen. De luidklokken dateren uit 1775 en 1812. De preekstoel heeft panelen met houtsnijwerk tussen gecanneleerde pijlers, een cartouche en een klankbord. Ook het kerkmeubilair is oorspronkelijk 18e-eeuws. De kerk werd in 1904 gerestaureerd door de architect C.H. Peters en opnieuw in de jaren 1976-1978. De kerk is een rijksmonument. Het orgel van deze kerk neemt in het Groninger orgellandschap een unieke positie in. Het werd in 1787 vervaardigd door de orgelbouwer Johann Friedrich Wenthin uit Emden en staat op een gezwenkt oksaal met lezenaar. De orgelkas is in rococostijl. Het instrument werd jarenlang onderhouden door de firma Lohman en in 1874 gewijzigd door Roelf Meijer.^[1] Ook diens leerling Jan Doornbos (bijgenaamd 'Jan Avontuur') heeft vaak aan dit orgel gewerkt. In 1998-2001 is het gerestaureerd door Mense Ruiter. Er zijn twee manualen, 19 registers en een aangehangen pedaal.

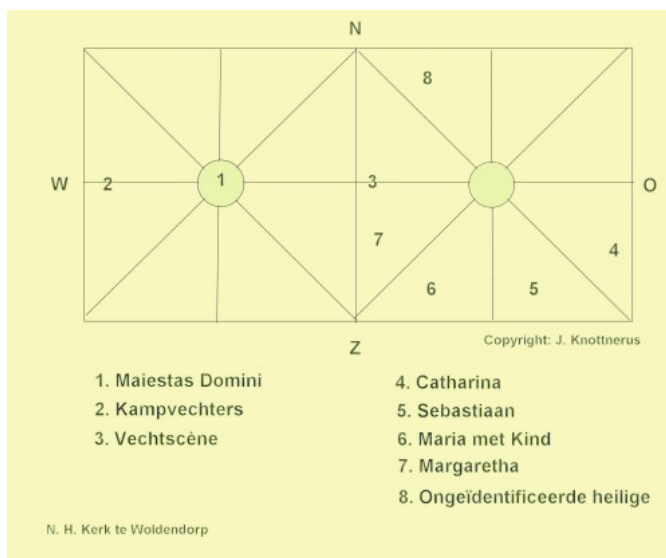
Woldendorp.

Woldendorp is van oorsprong een radiaal wierdedorp. De oorsprong ervan ligt voor het begin van de jaartelling, maar de wierde is ook een tijdlang onbewoond geweest. Bij Woldendorp heeft zich in de loop van de tijd op de wegen naar de wierde enige lintbebouwing gevormd. De wierde van Woldendorp dateert al uit de Romeinse tijd. In de middeleeuwen lag het dorp aan de achterzijde van de overwal langs de Eems, dicht bij het veengebied. De oudste benamingen zijn Waldmonathorp (1399), Waldemandorpe (1428) of Woltmendorp (1473, 'dorp van de woldmannen'). Met wold wordt veenmoeras aangeduid

Petruskerk Woldendorp.

De Nederlands Hervormde kerk van Woldendorp is aan de westzijde van het dorp gelegen op een wierde, omgeven door een ruim kerkhof. Ze werd eertijds waarschijnlijk gewijd aan Petrus. De kerk dateert uit de tweede helft van de 13e eeuw. Ze behoort met de kerken van Termunten en Finsterwolde tot de groep Termunten. Dit waren alle drie romano- gotische kruiskerken, maar in de loop der eeuwen zijn ze nogal gewijzigd. Zo werden van de kruiskerk van Woldendorp al voor 1700 de dwarsarmen en het koor verwijderd. Het grondplan van de huidige kerk is dat van een schip bestaande uit twee traveeën, een aangebouwde kleine absis en een aanbouw aan de westzijde, die tevens de lage daktoren draagt. Evenals de kerk van Termunten heeft ook de kerk van Woldendorp in de Tweede Wereldoorlog zwaar geleden. Restauratie vond plaats in de periode 1945-1949.

Het interieur van de Petruskerk wordt overdekt door de originele meloenvormige koepelgewelven met acht ribben. Op deze gewelven zijn schilderijen bewaard gebleven. De kansel is in het midden van de oostgevel in de absisvormige uitbouw ondergebracht. Deze uitbouw, daterend van de restauratie in 1945-1949, kreeg een fantasieboogstelling naar voorbeeld van de dubbelschalige zijwanden van het schip. Doel was om kansel en orgeltribune in de architectuur te integreren. Van der Ploeg noemt het een heel forse, historisch niet te verantwoorden ingreep. De spitsbogige gordelboog, de vroegere opening op het transept, biedt in de benedenzone segmentbogige openingen voor toegangen. De bovenzone toont drie spitsboognissen waarvan de middelste het hoogst is en die onderling zijn gescheiden door forse zuilen. Ruggelings tegen noord- en zuidwand staan voor de kansel

telkens drie kerkbanken. Het overige bankenmeubilair is in een centraal blok in het schip geplaatst, omgeven door een pad. De veelkleurige beschildering van bogen, ribben en zuilen dateert uit ca. 1350.

De Dollard.

Vaak wordt verondersteld dat de Dollard tijdens een grote stormvloed in 1287 of 1362 zou zijn ontstaan. Dat blijkt echter niet uit de bronnen. Pas in het begin van de vijftiende eeuw baande de zee zich een weg landinwaarts. Eerst werden de sluizen bij Reide tijdens een vete in brand gestoken. De dijken waren laag en slecht onderhouden, zodat ze het al snel begaven. De veenbodem bood weinig weerstand. Door de getijdenwerking ontstond een zichzelf versterkend proces dat pas tot stilstand kwam nadat de laatste veenrestanten waren verdwenen. De Dollard fungeerde daarbij als een pomp die steeds grotere watermassa's aanzoog, totdat het ontstane bassin zich weer met slib had gevuld.

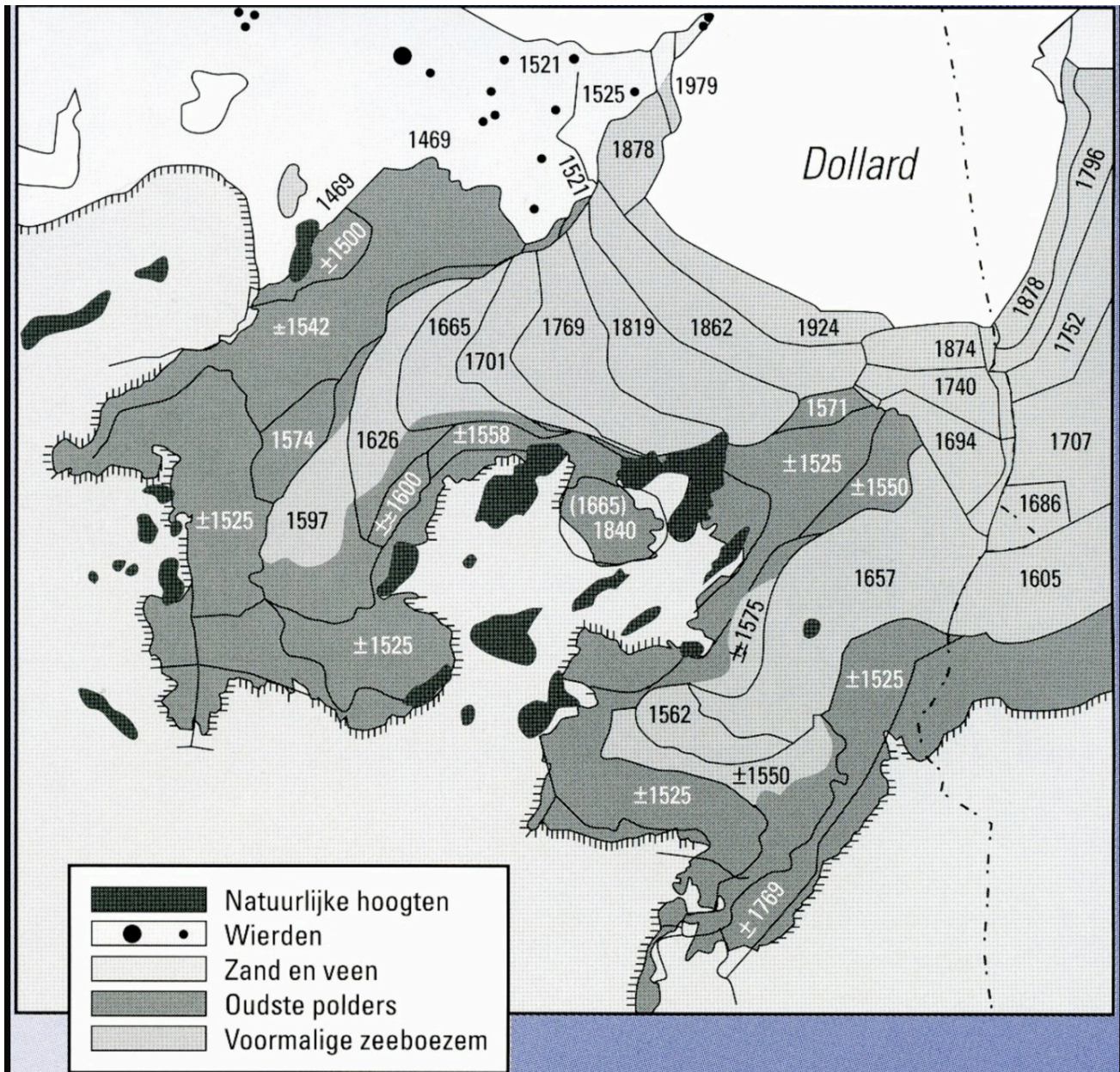
Door de kracht van de stroming ging een deel van de oeverwal alsnog verloren en werden de dijken ondermijnd. Het achterland werd bedekt met een dikke laag slib. Bodemkundigen spreken over een verjongingsdek uit brakke zeeboezemklei, dat de hele oeverwal bij Appingedam, Delfzijl en Termunten bedekt. De oostelijke Dollardboezem dateert uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, de westelijke boezem uit de tijd rond 1466, toen de Zomerdijk bij Wagenborgen werd aangelegd om het oprukkende zeewater te keren. In de jaren 1507 tot 1509 bereikte de Dollard zijn grootste uitbreiding, waarbij de zee tot aan Zuidbroek, Meeden en Westerlee kwam. In totaal zijn er ruim 25 kerkdorpen verdrongen, voornamelijk in het Reiderland. De meeste dorpen in het Oldambt zijn verplaatst naar hogere gronden.

In de loop van de zestiende eeuw begon men het verdrongen land terug te winnen; rond 1600 was al ruim een derde deel in cultuur gebracht. Eerst werden de oudere kwelders of getij-afzettingenvlakten bedijkt. Het kleidek was hier betrekkelijk dun. Door inklinking van het onderliggende veenpakket bleven sommige kenmerken van het verdrongen landschap zichtbaar in de vorm van lichte hoogteverschillen. De dorpen Nieuwolda en 't Waar

liggen bijvoorbeeld op de inversierug van de Munter Ae, die als ondergrond voor de nieuwe zeedijk van 1542 diende. De nieuwe wegdorpen in het buitengebied werden doorgaans genoemd naar het moerddorp: Scheemderhamrik (Nieuw-Scheemda), Midwolderhamrik (Nieuwolda) en Beertsterhamrik (Nieuw-Beerta). Deze polders kenmerkten zich door een opstreckende verkaveling die aansloot bij de oorspronkelijke perceelsgrenzen langs de Dollardrand. Dankzij het recht van aanwas konden de aangrenzende eigenaren het nieuwe land in bezit nemen. Door ruilverkavelingen is deze opstreckende verkaveling verdwenen, maar net over de Duitse grens bij Wymeer is hij nog min of meer intact.

De nieuw aangeslibde zeeboezemvlakten hadden een vlakker reliëf. Vanaf het einde van de zestiende eeuw ging men ertoe over deze nieuwe kwelders stapsgewijs te bedijken, zodra deze hoog genoeg waren. De achttiende en negentiende-eeuwse polders die geen relatie hadden met het oude land kenmerken zich door een modern-rationele verkaveling en verspreide boerderijen langs hoofdwegen. Dat geldt onder andere voor de Kroonpolder, de Stadspolder, de Oostwolderpolder, de Finsterwolderpolder (deels) en de Reiderwolderpolder.

De overige bewoning concentreerde zich in nieuwe dijkdorpen aan de rand van de polders, zoals Nieuwolda-Oost, Ganzedijk, Oudedijk en Drieborg.

Het landschap had aanvankelijk een kleinschalig karakter. De lagere delen van de polders waren bedekt met blauwgrasland dat alleen voor hooiwinning geschikt was. Het bouwland bleef eerst beperkt tot de nieuwere polders en de hogere gronden rond de dorpen. De hoger gelegen dorpsakkers en weilanden waren van elkaar gescheiden door houtsingels, die later zouden worden gerooid. Daarachter lag een kale hoogveenvlakte, die pas in de loop van zeventiende, achttiende en negentiende eeuw werd ontgonnen.

Een groot deel van het Oldambt ligt onder de zeespiegel. De voortgaande bedijkingen en de bodemdaling in de oudste polders hinderden de natuurlijke afwatering. Daarom werden nieuwe afwateringskanalen als Termunterzijldiep (1601), Beertsterdiep (1657) en Bellingwolderzijldiep of Buiskooldiep (1704) gegraven, die het water via spuisluizen in Eems en Dollard loosden.

Klooster Palmar.

Palmar is een voormalig Premonstratenzer (Norbertijner)klooster, dat in de Dollard is verdronken. Het nabijgelegen buurtschapje had mogelijk dezelfde naam. De naam Palmar betekent 'poel' of 'moerassige laagte'. De naam Pallert kwam ook elders in Groningen voor.

Palmar behoorde tot het kerspel Tysweer in het landschap Reiderland. Kerkelijk viel het onder de proosdij Nesse in het bisdom Münster. Waar het klooster zich precies heeft bevonden, is onbekend. Het moet hebben gelegen tussen de Punt van Reide en Finsterwolde, in de nabijheid van het latere veeneiland Munnikeveen en in de buurt van de eveneens verdwenen plaatsen Zwaag en Tysweer. Het klooster stond vermoedelijk aan de rand van het hoogveengebied. Het veen klonk door de ontginningsactiviteiten in en werd daardoor gevoeliger voor wateroverlast.

Het klooster van de Norbertijnen in Palmar werd rond 1204 gesticht vanuit het Oost-Friese klooster Barthe bij Hesel. Het klooster droeg de naam Porta Sancte Marie (Sint-Mariënpoot, ook wel Porta Major). Het was een dubbelklooster, dat betekent dat er aparte vleugels waren voor monniken en nonnen. Bij een visitatie in 1288 telde het klooster 190 inwoners. Dit aantal wordt tegenwoordig betwijfeld. Mogelijk zijn behalve de lekenbroeders ook de meiden en knechten en de pachters van het nabijgelegen kloosterland daarin meegeteld.

Een afbeelding van het klooster zou te zien zijn op het zegel van het middeleeuwse landschap Reiderland, dat in 1894 in een gemoderniseerde versie in het gemeentewapen van Bellingwolde en in 1968 in het wapen van het Reiderzilverst werd opgenomen. De afbeelding toont een vroeg-dertiende-eeuws klooster met twee torens; een daarvan is getooid met een koepeldak en een kruis, hetgeen doorgaans als een symbool voor het heilige graf geldt. Het zegel moet wellicht worden gezien als een symbolische voorstelling van het Hemelse Jeruzalem. De tweede toren vertoont overigens enige overeenkomsten met de 13e-eeuwse klokkentoren van het dorp Midlum in het Duitse Rheiderland. Het perspectief van de afbeelding is echter sterk vertekend.

Palmar gold als een van de belangrijkste centra van het verdronken Reiderland. De proost van het klooster verkreeg in 1256 het patronaatsrecht over de kerk van Reide (vermoedelijk Oosterreide) van de rijksabdij te Werden. Volgens overleveringen werden de volksvergaderingen, rechte dagen en waterstaatsbijeenkomsten (particuliere Landdaghen, warven ende waerdaghen) voor het Reiderland beurtelings in de kloosters van Palmar en Reide gehouden. Het klooster speelde onder meer een rol bij de optekening van landrecht van het Oldambt en het Reiderland in 1427. De optekening vond plaats in de volksvergadering van Palmar onder toezicht van tien gekozenen (per decem electos in terra Reydensi in communi coetu Pallae).

De Reiderlander hoofddeling Tidde Wyneda, die door tijdgenoten medeverantwoordelijk werd gehouden voor het ontstaan van de Dollard, was volgens de overleveringen zodanig verarmd, dat hij zich als kostganger (provenier) had laten opnemen in het klooster. De proveniers betaalden doorgaans flink voor hun verzorgde oudedag in het klooster. Het verhaal is kennelijk ontstaan als verklaring voor de uitbreiding van de Dollard. Waar het klooster precies heeft gelegen, is niet bekend. Ten zuiden van de Punt van Reide nabij de Kerkeriet meende men ooit de resten van een kerkgebouw te hebben gezien. Die werden soms toegeschreven aan Palmar.[bron?] Mogelijk ontleende de Bolplaat (bol < pol < pal) zijn naam aan het klooster. Deze plaat sloot in de negentiende eeuw direct aan bij de noordkant van het Munnikeveen; hij werd begrensd door het Noorder Oude Riet. Op grond hiervan zouden we Palmar op de rand van kwelders ten noorden van de huidige Dollarddijk bij boerderij Knorrenburg kunnen situeren. Een lokatie verder oostelijk is echter ook mogelijk,

bijvoorbeeld in de landpunt tussen de kerspelen Oost- en West-Finsterwolde, waar misschien het voorwerk Finsterwolde heeft gelegen.

Een jaar na een grote stormvloed in 1446 werd het klooster opgeheven en werden de goederen verdeeld. Het kloostergebouw en de omliggende landerijen vervielen aan het klooster Bloemhof in Wittewierum, evenals de kloosterboerderijen (voorwerken) te Finsterwolde (Fynserewolda) en Klein Wierum (Claywerum) bij Holwierde, dat in 1216 door het Bloemhof was gesticht. Het landgoed Bonenborch (Groß en Klein Bohnenburg) bij het Oost-Friese Hamswehrum verviel aan het zusterklooster te Dokkum, die het via een tussenpersoon doorverkocht aan het benedictijnerklooster te Langen. De kloosterlingen vertrokken naar Dokkum, de achterblijvende bewoners vielen voortaan onder de zorg van het klooster te Wittewierum, dat mogelijk ook het voorwerk te Finsterwolde overnam. Het zou daarbij kunnen gaan om de meest westelijke boerderij van het gehucht Veenhuizen ('Oude Werf'), waar volgens een bericht uit 1828 eerder skeletresten waren gevonden.[3][4] De opstrek van deze boerderij reikt tot de omgeving waar het klooster Palmar kan worden vermoed. De gemeentelijke archeologienota vermoedt hier echter de verdwenen kerk van Oost-Finsterwolde.

Polder Breebaart.

Het brakke water in de polder door een regelbare opening dijk geeft de kenmerkende planten en dieren van dit karakteristieke leefmilieu nieuwe kansen. Op de lage, vochtige plekken vind je zeekraal, schorrenkruid en het goudknopje. Ook de bedreigde broedvogels zoals de kluut, de kokmeeuw, visdief en noordse stern weten het gebied in groten getale te vinden. De polder herbergt de grootste klutenkolonie van Europa. De kluut vindt hier z'n lievelingskostje: de zeeduizendpoot! Naast de steltlopers, ganzen en eenden, zijn er nu ook lepelaars en andere bijzondere vogelsoorten te zien.

Zeehondenkijkwand.

In de Dollard liggen de zandbanken dicht bij de kust. Dit is de plek waar de jongen geboren worden: het is de kraamkamer van de Waddenzee.

Het gebied trekt jaarlijks vele duizenden bezoekers die vooral voor de zeehonden komen. Elke dag met hoog water (zie de getijdentabel) verzamelen de zeehondenmoeders met hun pups onder aan de dijk om uit te rusten, te eten en te zonnebaden. Vaak wel met honderden tegelijk. Juist in de zoogperiode is het belangrijk dat de jongen ongestoord kunnen drinken. In ongeveer vier weken moeten de jongen voldoende gegroeid zijn om zich zelfstandig te kunnen redden. Hier leren ze zwemmen en vissen vangen.

Het Groninger Landschap plaatst de zeehondenkijkwand om de rust voor de zeehonden te bewaren. Achter de wand zijn de bezoekers niet zichtbaar voor de dieren. Door de speciaal aangebrachte kijkgangen kunnen bezoekers naar de zeehonden kijken zonder ze te verstoren. Het Groninger Landschap wil graag dat iedereen van dit bijzondere natuurfenomeen kan meegenieten. Bezoekers dienen echter achter de wand te blijven en geen lawaai te maken. Om hier toezicht op te houden is in 2018 een bewakingscamera geplaatst.

De punt van Reide.

De Punt van Reide is een buitendijks schiereilandje. Deze landtong is een restant van de oeverwal van de Eems die door de stormvloed niet is weggeslagen. Hierop lagen eertijds twee dorpen: Oosterreide en Westerreide. Het schiereiland bestaat grotendeels uit kwelders. Aan het eind bevinden zich enkele wierden. Volgens de 17e-eeuwse historicus Ubbo Emmius liep de Reider Ee (het verlengde van de Westervoldse Aa) tussen beide dorpen Ooster- en Westerreide door. De beroemde Duitse abtj Werden aan de Roer had sinds de negende eeuw enkele bezittingen in dit gebied, waaronder het patronaatsrecht van de kerk van Oosterreide. Beide dorpen hadden een borg, in Oosterreide bevond zich bovendien een Dominicanessenklooster. Oosterreide is omstreeks 1530 in de golven verdwenen. Westerreide bestond tot het einde van de 16e eeuw; restanten van het dorp zijn nog in de bodem aanwezig.

Van 1580 tot 1594 lagen er op de Punt van Reide twee versterkte schansen, de één rond het kerkhof en de kerk van Westerreide en de ander 240 m verder aan de zee kant. De kerk van Westerreide bleef tot 1589 intact, Oosterreide was al veel eerder verdwenen. Op 24 juni 1589 werden beide schansen door graaf Willem Lodewijk veroverd. Ze werden vervolgens omgebouwd tot één goed verdedigbare schans met vier bastions, de Reiderschans. De Punt van Reide is tegenwoordig natuurgebied en in beheer bij Het Groninger Landschap.

Dominicanessenklooster Oosterreide.

Het dominicanessenklooster van Oosterreide op de Punt van Reide verhuisde in 1528 naar Lucaswolde bij Marum. Mogelijk werd de kerk van dit dorp aan de zusteren van Reyde overgedragen, die omstreeks 1548 voor het laatst worden genoemd. De gebouwen zijn in 1530 gesloopt; de stenen werden gebruikt om een blokhuis te Delfzijl te bouwen. Er is geen klooster gesticht in Lucaswolde wellicht dat er rondom de kerk een woongemeenschap is gesticht(zgn. Convent) maar dat is niet zeker.

Sluizencomplex

In de jaren 1970 werd voor 30 miljoen gulden een **sluizencomplex** aangelegd, dat water zou ontvangen van het aan te leggen buitendijkse **Dollardkanaal**. Dit kanaal is uiteindelijk vanwege milieubezwaren nooit aangelegd en de sluis is onder een dikke laag zand bedekt. Een mooi voorbeeld van een duur infrastructureel werk dat vergeefs is gebouwd.

Andere tijden, andere zeden'. De strekking van dit gezegde ligt ten grondslag aan een van de grootste mislukte projecten van het naoorlogse Groningen: het nimmer gegraven Dollardkanaal. Plannen hiervoor ontstonden in de jaren zestig, toen druk werd gestudeerd op verbetering van de afwatering van Westerwolde. Waterstaatkundigen legden hiervoor twee opties op tafel: de verbetering en vergroting van de oude sluis bij Nieuwe Statenzijl, of het graven van een buitendijks kanaal door een nieuw aan te leggen polder bij de Punt van Reide. Deze waterweg zou eventueel ook voor de scheepvaart gebruikt kunnen worden. Dit laatste plan werd in 1970 in uitvoering genomen.

Onderdeel van de werken was de bouw van een nieuw sluizencomplex bij de Punt van Reide, dat het water van het nieuwe kanaal moest afvoeren. In 1974 werd het kunstwerk - kosten 30 miljoen gulden - opgeleverd. Geen druppel water heeft de sluis echter door haar deuren zien vloeien. De aanleg van het Dollardkanaal was inmiddels gestuit op een onneembare hindernis: de kluut. Milieu- en natuurbeschermers, verenigd in de Werkgroep Dollard, hadden deze sympathieke vogel verheven tot boegbeeld in hun strijd tegen aantasting van het kwelderlandschap.

Met succes: de bezwaren van de Werkgroep vonden weerklank bij het in 1973 aangetreden eerste kabinet Den Uyl. Kamerleden, ministers en staatssecretarissen reisden met regelmaat af naar 'het Hoge Noorden' om de situatie zelf in ogenschouw te nemen. Ook de premier ondernam de tocht in '74: jammer genoeg was er die dag door de dichte mist minder dan vijf meter zicht.

Binnen het kabinet werden over de kwestie heftige discussies gevoerd, en leidde ze zelfs tot een 'kluutcrisis' tussen voor- en tegenstanders van het terugschroeven van het plan uit 1966. Minister Boersma herinnerde zich later: 'En toen was het: nee, dat buitendijkse kanaal kan niet, want dan gaan de kluten naar de kloten. Nou, we hebben er weken over gedaan om daar uit te komen.'

Grond inleveren

Om fauna en flora te sparen werden de plannen omgevormd naar een binnendijks kanaal. Een historisch niet onsignificante omslag: in plaats van aanwinst van landbouwgrond door inpoldering, moesten de boeren nu grond inleveren, een teken van een veranderende tijd. Bij papieren plannen bleef het echter vooralsnog. Om met een ander gezegde te eindigen: 'van uitstel komt afstel'. De kanaalplannen werden in 1981 - inmiddels was het kabinet Van Agt aangetreden - door het provinciaal bestuur opgegeven in ruil voor een versnelde uitvoering van de snelweg A7. Ook werd van rijksweg geld toegezegd voor vernieuwing van de sluis bij Nieuwe Statenzijl. Het complex bij de Punt van Reide werd daarom tenslotte in 1990 - voor 7 miljoen gulden - weer worden afgebroken. De aangelegde Breebaartpolder werd het jaar erop gekocht door Het Groninger Landschap, en teruggegeven aan de natuur door in de zeedijk een pijp aan te leggen om de getijdewerking te herstellen.

Eems.

De Eems is een rivier die stroomt door het noordwesten van Duitsland en bij haar monding via de Dollard en Westereems aan het noordoosten van Nederland grenst. Zij loopt door de deelstaten Noordrijn-Westfalen en Nedersaksen (Eemsland). Zij ontspringt in de Senne (bij het Teutoburger Wald in Duitsland, nabij Bielefeld) en mondt via de Dollard en de Waddenzee uit in de Noordzee. In de Waddenzee loopt de Eems over het wad als Westereems tussen de eilanden Rottumeroog en Borkum door; het zeegat aan de andere zijde van Borkum, tussen dit eiland en Juist heet Oostereems. De Eems is 371 kilometer lang, waarvan 238 kilometer bevaarbaar zijn.

Bezoekerscentrum De Dollard.

Dit Bezoekerscentrum van Het Groninger Landschap geeft een beeld van het ontstaan van de Dollard en de flora en fauna van dit gebeid. Het bevat tevens een uitkijkpunt in de nok van de oude boerderij.

Bunkercomplex Fiemel.

Het bunkercomplex omvat een geschutopstelling en een munitiebunker uit de tweede wereldoorlog. In de tweede wereldoorlog bouwden de Duitsers deze batterij voor de luchtverdediging van Emden. Als één van de laatste overblijfselen van de tweede wereldoorlog in Groningen, vertellen de bunkers, een goed gedocumenteerd verhaal over leven en strijd langs de oevers van de Dollard.

Termunten.

Het dorp is ontstaan op een wierde aan de Eemsmonding. Het lag bij de monding van het riviertje de Munte of Oude Ae. Deze ontsprong in de buurt van het huidige Wildervank. Bij Muntendam werd dit riviertje in de middeleeuwen afgedamd. Op oude kaarten zoals die van Jacob van Deventer en de Hattinga-atlas is sprake van twee dorpen: Grote Munte en Lutke Munte. Deze laatste wordt ook wel Kleine Munte genoemd. Lutke Munte werd ten onrechte op de plaats van het huidige Termunten getekend, terwijl de locatie van Grote Munte wisselt. De Hattinga-atlas situeert haar op de plek van het huidige Termunterzijl. Lutke Munte is echter de terp ten westen van het Kleine Diep (de voormalige Munte of Ae) terwijl Grote Munte de terp ten oosten van dat riviertje betrof. De kerk van Lutke Munte is omstreeks 1575 afgebroken, waarbij de stenen voor de dijk zouden zijn gebruikt. In het zuiden van Grote Munte bevond zich de Holm, de borg van de beruchte Houwerda's. Begin 15e eeuw beheersten zij met de Gockinga's van Zuidbroek het Oldambt. Zij hadden zich verbonden met de Hamburgers. Ze werden echter verslagen door de stad Groningen, waarna het Oldambt zijn zelfstandigheid verloor. Het Cley-Oldambt (ongeveer de voormalige gemeente Termunten) kwam onder direct bestuur te staan van een drost van de stad Groningen.

Kerk Termunten.

Dit gedrongen voorbeeld van laatromaanse bouwkunst ligt op een eeuwenoude wierde met een dijk als decor in de achtergrond. Veel mooier kun je het niet krijgen. Van de tufstenen voorganger is nog een deel van de viering aan de noordkant te zien. Van deze kruiskerk zijn slechts de koor- en vieringstravee overgebleven. De kruiskerk werd gebouwd eind 13e eeuw en is mogelijk gewijd aan de soldatenheilige Ursus van Solothurn en de nog minder bekende heilige Cyprianus van Carthago (met zwaard, bisschopskledij en boek) of Kilianus van Würzburg (zwaard, bisschopskledij en palm). Een zegelafdruk uit 1347 (van Groot- dan wel Klein-Termunten of beide dorpen samen, dat is onduidelijk) toont een krijgsman en een bisschop, ieder met een zwaard in de hand, en het onvolledige randschrift '.....IANI ET VRSI PATRONORUM M(EN)T(ER)NENSIV(M) (..... IANUS en URSUS .....)'. Het latere kerspelzegel van Termunten (onder andere bewaard in een afdruk uit 1609) nam alleen de afbeelding van de bisschop over en verbond die vermoedelijk ten onrechte met het opschrift dat alleen Ursus vermeld: 'SIGILUM MVNTERNAE SVRSVS (SINT URSUS)'. In de late 13e eeuw werd een rechthoekig koor aan de kruiskerk toegevoegd. In de 16e eeuw werden de dwarspanden afgebroken en in de 17e eeuw de schiptraveeën. De koepelvormige meloengewelven volgden in de 18e eeuw. In de 19e eeuw is de oorspronkelijke, losstaande toren ingestort en afgebroken. Deze werd vervangen door een dakruiter. Na de brand van 1945 (oorlogsschade), waarbij koorgewelf en dakruiter verloren gingen, werd een nieuwe toren met een tentdak gebouwd. Deze is maar enkele meters hoger dan de kerk. Bij de restauratie van 1951 werd in het koor een nieuw achtdelig koepelgewelf geslagen. De fraaie koortravee is een staalkaart van laatromaanse decoratieve elementen. De wanden kennen een geleding in twee zones, met elkaar verbonden door colonetten op geglazuurde consoles die enkele meters boven het maaiveld geplaatst zijn. Daardoor ligt er meer nadruk op het verticale element. Aan de noordzijde is onder een der

consoles de uitloop van een piscina zichtbaar. Het metselwerk is prachtig uitgevoerd met spaarvelden, boogfriezen en colonetten. Het begint onderaan met een trasraam van geglazuurde baksteen. In de benedenzone zijn ronde, diepliggende vier- en zespartsvensters. De blinde hoekvensters zijn decoratief. In de bovenzone bevinden zich groepen van drie klimmende vensters, geflankeerd door spaarvelden. De aanzetten naar de dwarspanden zijn aan de buitenzijde nog duidelijk herkenbaar. De oostelijke geveltop heeft vijf klimmende spaarvelden met spitse bogen en spitsboogfriezen langs de top. De vensterindeling en bijbehorende detaillering zijn binnen terug te vinden, evenals de boogfriezen. De koortravee is inwendig in twee zones verdeeld die, in tegenstelling tot de buitenzijde, niet met elkaar verbonden zijn. De zones worden gescheiden door een boogfries: licht spits aan noord- en zuidzijde, rond aan de oostzijde. De bovenste zone vertoont op vensterhoogte een pseudotriforium, karakteristiek voor het Groninger laatromaans. Het benedengedeelte bevat een groot aantal nissen: o.a. een zeer hoog zittende piscina. De meest opvallende nissen zitten aan de noordkant: het lijken sedilia (sedilia of sessiestoelen zijn de zetels voor de dienstdoende geestelijkheid in een plechtige mis; gewoonlijk drie: voor de celebrant en zijn beide assistenten). Ze zitten gewoonlijk aan de zuidzijde, de epistelkant van het altaar. Hier zijn we maar twee zetels en deze zitten aan de noordkant. De viering heeft een onregelmatig grondplan en bevat uitzonderlijk zware vieringpijlers met een sterk naar binnen springende aanleg en een dubbele triomfboog. Op grond hiervan heeft o.a. C.H. Peters het bestaan van een vieringtoren verondersteld (vgl. de kerk van Pilsum, Oostfriesland) De uit de kerk van Heveskes afkomstige zandstenen doopvont komt uit de 12e eeuw. De overheersende 2 kleur van het interieur is wit, dit wordt nog geaccentueerd door de kleur rood van de colonetten. Deze kleur zien we ook terug bij de vloertegels. In 1864 bouwde N.A.G. Lohman een orgel voor de Doopsgezinde Kerk in Noordbroek. Het kreeg zes stemmen en had een aangehangen pedaal. Na sluiting van deze kerk werd het orgel opgeslagen in Nieuwolda. Een jaar na de restauratie door Mense Ruiter in 2008 werd het in de kerk van Termunten geplaatst.

Termunterzijl

Termunterzijl.

Het dorp is ontstaan nadat in 1601 in het Termunterzijldiep een sluis werd gelegd. Hier eindigde de Stadsweg die de stad Groningen via Appingedam, Farmsum en de Oosterhoek verbond met Oost-Friesland en kon men de reis naar Emden voortzetten per veerboot. In 1686 werd de zijl verwoest en kwamen bijna alle inwoners om tijdens de Sint-Maartensvloed. In 1725 werd in opdracht van de stad Groningen onder leiding van stadsbouwmeester Anthony Verburgh een nieuwe sluis gelegd: de Boog van Ziel. Aan het einde van de Franse tijd was Termunterzijl van militair belang omdat er een batterij gelegerd was voor het beleg van Delfzijl (1813-1814). Rond het midden van de 19e eeuw was het een vissers- en handelsplaats. De groei van Termunterzijl als handelsplaats was voor een belangrijk deel te danken aan de bloei van de veenkoloniale scheepvaart. In de laatste decennia van de twintigste eeuw werd de recreatieve scheepvaart belangrijk voor de haven. Bij de verhoging van de dijken op deltahoogte in 1972 werden een nieuwe sluis en een buitendijkse stormvloedkering aangelegd. In 2000 kwam het Gemaal Rozema klaar. Ook het oude Gemaal Cremer uit 1930-31 is met de status van rijksmonument nog aanwezig.

Museumgemaal Kremer Termunterzijl.

Het gemaal Cremer in Termunterzijl (provincie Groningen) is gebouwd in 1930. Na de in gebruikname van het nieuwe gemaal Rozema in 2000, werd "Cremer" in 2002 een museumgemaal. Een museumgemaal, maar

wel volledig functionerend en inzetbaar in geval van calamiteiten. Dankzij sponsors, donateurs en vrijwilligers! Open op zo. van 13.00 uur tot 17.00 uur. De toegang is gratis. OP aanvraag ook op andere tijden te bezoeken: gemaalcremer@hotmail.com